

◆ Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq

Hacı Firudin QURBANSOY

“KƏLİLƏ VƏ DİMNƏ”Nİ KİM YAZIB?

Dünyaca məşhur “Kəlilə və Dimnə” təmsilatının özü və müəllifi haqqında bir-birinə zidd fikirlər mövcuddur. Əsərin müəllifi Bəydəba, Bidpay, Pilpay kimi təqdim olunur. Bizcə, bu ad yox, təxəllüsdür. Hindistanda qəbul edilən Pilpay hindcə “Bidh â pati” sözünün təhrifi kimi qeyd edilir. Əslində bu söz “Bilbay” – biləyən bay, filosof anlamındadır. “Bil” feli indi də dilimizdə işləkdir. “Bilgə”, “biləyən” sözləri məlumatlı, alim, filosof mənalarını verir. İndi “bəy” kimi işlətdiyimiz söz, əslində “bəy”dir. “Dost var adamı bay edər, dost da var zay edər”, “Çəkmə, çəkə bilməzsən, bərkdir fələyin yayı, Ya yoxsulu bay eylər, ya yoxsul eylər bayı” atalar sözündə “bəy” deyilmir. Hindistanın qədim dili sanskritcə “Kəlilə və Dimnə” əsərinin adı “Pantchatantra”dır, iki sözün birləşməsindən yaranıb: hindcə “panca” – beş və “tantra” – “təlim”, “bünövrə”, hətta “toxucu dəzgahı” mənalarına gəlir. Bu sözü “beş kitab” və “beş fırıldaq” kimi də tərcümə edirlər. Hindlilər sonradan cığallıq edib əsərin həm yazılma vaxtını, həm də yadelli müəllifini unutturmaq üçün V yüzillikdə Brəhmən Vishnucarman tərəfindən yazıldığı barədə bəhs açmışlar. Klassik ədəbiyyatda “hindli” mənası verən “hindu” sözü üzüqara və oğru kimi rəmzləşib.

Bəs “Pancatantra” və ya “Kəlilə və Dimnə”nin müəllifi Bəydəbanın özü kimdir? XIV yüzil alimi Məhəmməd Küştəri ibn Həsən ibn Alimədin hicr-qəməri 773, miladi 1371-ci il tarixində “Şəcərət ül-bəşər fi həqiqət ül-xəbər” (Bəşəriyyətin nəsil şəcərəsi haqqında həqiqi xəbər) adlı türkçə yazdığı əsəri elmə məlumdur. Hicri 913-cü miladi 1507-ci ildə Konya şəhərindəki “Sahib Ata” mədrəsəsində Həsən ibn Hüseyin ibn Əli Daği Məhəmməd Küştəri ibn Həsən ibn Alimədin bu əsərinin surətini çıxardı. Nüsxənin sonunda tərcüməçi zamanəsinin padşahı Murad ibn Orxan ibn Osmana dualar əlavə edib. Bu əlyazma nüsxəsi barədə İsmayıl Hami Danişmənd qəzet məqaləsində (İsmail Hami Danişmənd. “Atalarımızın tarix telâkkisi”) 1951-ci ildə xəbər verib.

Küştərinin “Şəcərət ül-bəşər fi həqiqət ül-xəbər” adlı əsəri bizim üçün özündə bir faktı ehtiva etdiyinə görə çox qiymətlidir. Əsərdə göstərdiyinə görə, Bəydəba, miladın 81-ci ilində Bakıda doğulmuşdur, musiqi elminin yaradıcısıdır. Sonradan Hindistana köçmüşdür. Depşelim adlı Hind hökmdarına “Kəlilə və Dimnə” adlı əsərini ithaf etmişdi. Zalım hökmdarı təmsil diliylə tərbiyələndirmək istəmişdi.

Bəydəbanın əsl adının Kətku olduğu söylənir. Onun “Kaytr ve Hablu” (Doğru və Oğru), “Kəlilə və Dimnə”, “Atəş vasitəsilə dürüstlük sınağı”, “Bülbül ilə Bağban” adlı əsərinin olduğu barədə qeydlər var.

Bəydəbanın bir əsəri “Nəsihət əl-Külliyə” (bütün nəsihətlər) adıyla ərəbcəyə tərcümə olunaraq əlyazma saxlanclarında qorunur.

Bakılı Kətku Bilbayın “Kəlilə və Dimnə”ni sanskritcə yazmasına səbəb yəqin ki, Hindistandakı soydaşlarına hökmdarın diqqətini artırmaq cəhdi olub. Yad dillərdə ölməz əsərlər yaradan Azərbaycanlı müəlliflərin say çoxluğu dediklərimizi təsdiq edən faktır.

Bakıda doğulub pərvəriş tapmış istedadlı şəxsin xalqımız üçün xarakterik olan alleqorik nəsihətlərinin hətta yad dildə qələmə alınması təəccüblü deyil. Ərəblərə əski ərəb dili və klassik şeirlərini öyrədən təbriziləri, şabrani və şirvaniləri yada salsaq, mənşərənə daha aydın təsəvvür üçün kifayət edər.

Azərbaycan filosof-yazarının dünya şöhrətli əsəri müxtəlif dillərə tərcümə edildikdən sonra, nəhayət ki, XIV yüzildə yaşamış Qul Məsud tərəfindən yenidən öz dilimizə çevrilib, elmdə buna “bumeranq” hadisəsi deyirlər. Həssas tədqiqatçı nəzərlə baxdıqda, mövzunun mənşəyini tapmaq mümkündür. BDU-nun müəllimi K.İslamzadə “Kəlilə və Dimnə” təmsillərilə Azərbaycan folklorundakı paralelləri araşdırıb.

İlkin mənbə kimi sanskritcə olan əsər VI yüzillikdə Sasanilər zamanında orta fars dili olan pəhləvicəyə, pəhləvicədən ərəbcəyə və daha sonralar ərəbcədən yeni farscaya çevrilmişdir. Avropa dillərinə olan tərcümələr farscadan edilmişdir. Dünya ədəbiyyatının dahi təmsilyazmaları Ezop və La Fontaine təmsillərinin “Kəlilə və Dimnə”dən qaynaqlandığı iddia olunur. XIV yüzildə Azərbaycan şairi Qul Məsudun bu əsəri dilimizə çevirməsi türkcəyə tərcümə olunmuş ilk nümunə sayılır.

Sanskritcə olan “Pañçatantra” beş kitabdan ibarətdir. Birinci kitab 30 hekayəti əhatə edir, मत्त्रिभेद (Mitra-bheda) – “Dostluğun itirilməsi” adlanır.

İkinci kitab 9 hekayətdir, मत्त्रिलाभ वॆ या मत्त्रिसंप्राप्ति (Mitra-lābha və ya Mitra-samprāpti) – “Dostların qazanılması” adını daşıyır.

Üçüncü kitab 13 hekayətdir, काकोलुकीयम् (Kākolūkiyam) – “Qarğa və bayquşların müharibəsinə dair” adlanır.

Dördüncü kitab 11 hekayətdir, लब्धप्रणाश (Labdhapraṇāśam) – “Qazanılmışın itməkliyi” adlanır.

Beşinci kitab da 11 hekayətdir, अपरीक्षति कारक (Aparīkṣitakāraḱam) – “Ehtiyatsız əməl” adını daşıyır.

Beşlik sisteminin ən qədim əsası zərdüştiliklə bağlıdır, bu təlimdən dünya ölkələrinə yayılaraq ümumbəşəri mahiyyət qazanıb. Zərdüşt peyğəmə-

bər gün ərzində 5 dəfə yaradana dua etməyi əmr buyurmuşdu. İslam dinində də beş vaxt namaz qılmaq Allah əmridir. Qurani-Kərimdə 31 Loğman surəsinin 34-cü ayəsində Allah qatında olan 5 qeybdən söz açılır.

Beşliyin köhnə adına xristianlar “kvinkener” deyirdilər ki, bu da fransızca “quinquenaire” sözündəndir. Beşlik sistemi ilə xristianlıqda “Kviteizm” adlı təlim yaranmışdır. Bu din əsasında formalaşan protestantizm tərqiətində beşlik sistemi qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. “Kvintesentsiya” təlimi isə əsl latınca “quintus” – beşinci və “assentia” – varlıq sözlərindən əmələ gəlib əvvəlki dörd ünsürü birləşdirərək hərəkətə gətirən magik beşinci elementi bildirir. Beşlik kainatın, təbiətin və insan həyatının həmişə bir ölçüsü kimi çıxış edib.

1. Çocuqluq İlk bahar Yaşıl Ağac Şərq Yupiter
2. Yeniyetməlik Yay Qırmızı Od Cənub Mars
3. Gənclik Son bahar Sarı Torpaq Mərkəz Saturn
4. Cavanlıq Payız Ağ Metal Qərb Venera
5. Qocalıq Qış Qara Su Şimal Merkuri

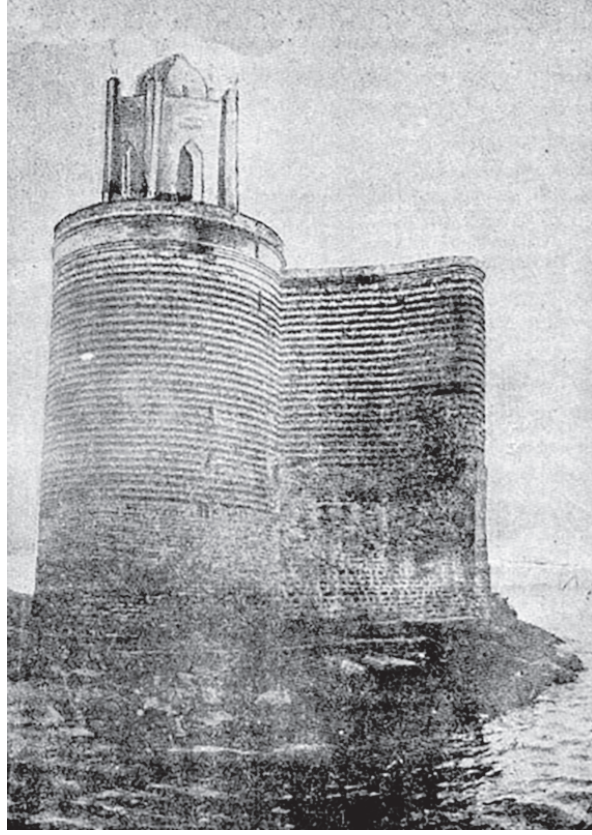
İnsan və quyruqsuz dördayaqlı heyvanlar beşlik sistemindədir (1 baş + 2 əl + 2 ayaq). İnsanın hər əlində və hər ayağında beş barmaq var, beş duyğu üzvü ilə dünyaya təmas edir.

Hörmüzdə ildə beş gün cəhənnəmin qapısını açıq saxlayırdı ki, bağışlanan günahkarlar oradan çıxıb bilsin.

Musa peyğəmbərə göndərilən Tövrat beş kitabdan ibarətdir. Bu kitabın (Birinci Yaradılış kitabı, XX bab) məntiqinə görə, bütün bitkilər beşinci gün yaradıldığı üçün, beşlik quruluşdadır.

İbrahim peyğəmbər Allahın adını beş sait səsdən ibarət İEOUA kimi səsləndirdi. Əslində, bu beş dində qəbul ediləcək adların baş hərfləri idi, axırını “A” İslam dinində qəbuldur.

Beşlik sistemi zərdüştilikdə əsasdır. “Yəsna”nın 17-ci bölümündə və “Bundahiş”də həyatı əhatələyən, həm mənəvi, həm də maddi hərərət beş qismə bölünür:

1. Bərəzəsavəng (ali xilaskar) – zərdüşti cənnətində Ahura Məzda önündə yanır;
2. Vöxufriyan (xeyirxah dost) – insan və heyvanat bədənində yanır;
3. Urvəzişt (ən xoşagələn) – bitkilərdə yanan;
4. Vəzişt (təsiredici) – ildırımın, şimşəyin alovu;
5. Spanişt (müqəddəs) – yer alovu və Vərəhram (qalib), atəşkədələrdə yanır.

“Avesta”da “əfərəvan”, pəhləvicədə (orta fars dili) “əsrön” adlanan “od qoruyucu” muqlar – kahinlər də beş rütbəlidir:

1. möbədədən – möbəd, 2. sər – möbəd, 3. dəstur, 4. möbəd, 5. xirbad.

“Möbəd” sözü qədim zamanlarda “maqupati” (muqların başçısı) adlanırdı. “Muq” sözündən dilimizdəki “Muğan”, “muğam”, “muğamat” və yunanlardan bütün Avropa dillərinə keçən “maq” və “magiya” sözləri yaranıb. Hətta “medisina” – təbabət sözünün “Midiya”dan gəldiyi barədə əcnəbi alimlərin elmi mülahizələri var.

Hər gün hər bir zərdüşti üçün beş vaxt vacib ibadət edilirdi. Bu vaxtlarda 6 avazla 12 muğam üzərində gəzişmələr edilib 72 musiqi cümləsi oxunurdu. Gündəlik dualar edilmək üçün sutkanın 24 saati beş qismə – gahlara ayrılırdı:

1. Havangah – səhər çağından günortayadək;
2. Rəpitiŋgah – günortadan saat 15-ə qədər;
3. Üzəriŋgah – günorta saat 15-dən günbatanadək;
4. Ayyusrutriŋgah – günbatandan gecə yarısınaqədər;
5. Uşahiŋgah – gecə yarısından səhərə qədər.

Zərdüştin İbrahim peyğəmbər olması orta yüzillikdə qələmə alınmış farsdilli tarixi əsərlərdə göstərilib. İbrahimin hənəf dininin Qurani-Kərimdə məqbul olması, islam namazlarının bu vaxtlarda icra edilməsi

təəccüblü deyil. (Bu barədə “Azərbaycana göndərilən Peyğəmbərlər” kitabında bəhs açmışıq.)

Beşlik olan “Pançatantra”ya marağın zərdüştü tefəkkürüylə yazılmasıyla da izah etmək olar. Təsadüfi deyil ki, bu əsərlə ilk dəfə Sasani hökmdarı Xosrov Ənuşirəvan Adilin (501-579) zamanında maraqlanıb, əlyazmasını şah xəzinəsindən oğurladıb Hindistandan gətirmişlər.

Ərəb bədii nəsrinin banisi Əbd əl-lah ibn əl-Mübarək əl-Müqəffa (724-759) İranda Qurda, zərdüştilər ailəsində doğulmuş və İslamı qəbul edənə qədər adı Ruzbeh (xoşgünlü) olmuşdur. Əl-Müqəffa ərəbcə “əli qurumuş” deməkdir. O, ənənəvi zərdüştilik tərbiyəsi almış və bu sivilizasiya haqqında dərin biliklərə yiyələnmişdi. Əbd əl-lah ilk gənclik illərində Bəsrə şəhərinə gələrək təhsilini başa vurmuş və ərəb mədəniyyətinə qaynayıb-qarışmışdır. O, İran və İraqın müxtəlif şəhərlərində ərəbi və abbasi canişinlərinin yanında katib olaraq çalışmaqla bərabər, həm də gözəl bədii mətnlərin müəllifi kimi şöhrət qazanıb. Ömrünün son illərində İslamı qəbul edən İbn əl-Müqəffa 36 yaşında ikən xəlifə əl-Mənsurun göstərişi ilə farslara rəğbəti, ərəblərə laqeyd münasibətinə görə zindiq (dinsiz) kimi edam olunub.

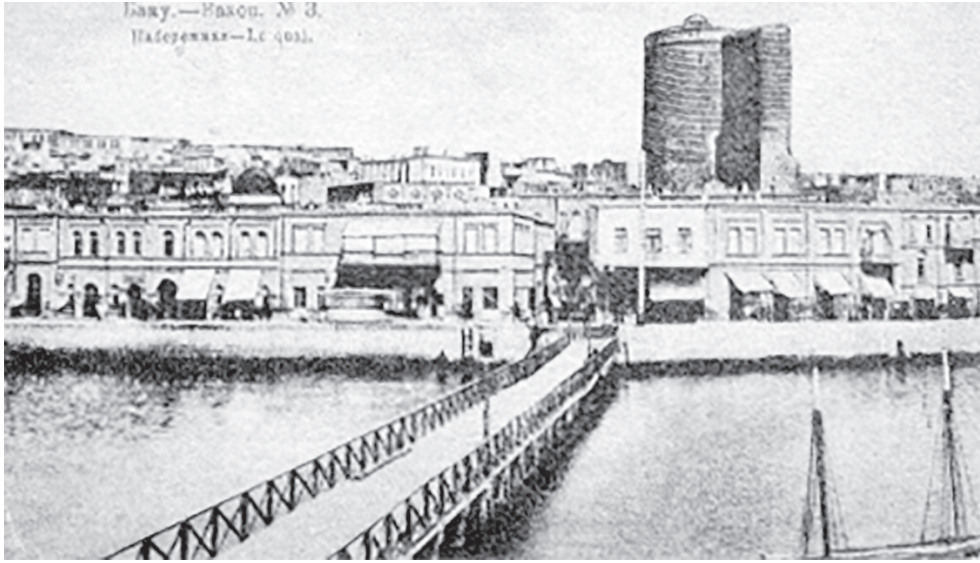
İbn əl-Müqəffanın ərəb dilində etdiyi tərcümə sayəsində bu əsər Avropa və digər müsəlman xalqlarının ədəbiyyatlarına daxil ola bilmişdir. Əl-Müqəffa, sadəcə, “Kəlilə və Dimnə”nin tərcüməsi ilə kifayətlənməyib. O, müsəlman oxucusunun zövqünü oxşamağa çalışaraq toplunun bir çox hissələrində dəyişikliklərə uğradıb, özünün yazdığı bezi hissələri, əsərin mövzusunə uyğun gələn ərəb atalar sözlərini və Qurani-Kərimdən götürdüyü iqtibasları əlavə edib. Tərcüməçi əsərin əsas personajları çaqqalların adını da ərəbləşdirdi; Kəlilə – ərəbcə “çələng” mənası verən “iklil” sözündəndir. “Dimnə”nin mənası “köçdən qalan” deməkdir.

Xəmsə, beşlik yaradan Azərbaycan dahisi Şeyx Həkim Nizami Gəncəvinin “Kəlilə və Dimnə”yə hikmət mənbəyi kimi böyük diqqət göstərməsi təsadüfi deyil. O, “Xosrov və Şirin” dastanında “Qoftəne – Bozorgomid çehl noqte əz Kəlilə” (Bözörgümidin Kəlilə(və Dimnə)dən 40 nöqtə(gizli söz) söyləməsi) adlı bəhs açıb.

Hindistanda zərdüştilərin yerləşməsi məsələsi Makedoniyalı İskəndərlə birbaşa bağlıdır. Soqdiyəcə qalan bir əlyazmada Makedoniyalı İskəndər bəşər tarixində ən bəd günahkar kimi təqdim olunur. Onun cinayətkarlığı maqları öldürməsi, pəhləvicə “Arda Viraz Namaq” mətnində (1,9) isə çoxsaylı ustad, şəriətmədar, ərbad və möbidi qətl etməsinə görədir. Çox ocaqlar keçirən bu şəxsin cinayətləri barədə ona görə belə qəzəblə danışılır ki, onun döyüşçüləri məbədləri qarət edəndə, silahsız ruhanilər müqəddəs ocaqlarını müdafiəyə qalxıb mane olmaq istəyəndə onları vəhşicəsinə öldürüb. Bu barədə az-çox məlumat yunan müəlliflərinin əsərlərində qalıb. Paytaxt Tisfun (Persepolis) şəhərindəki Fratadar, Midiyanın (Azərbaycanın) paytaxtı Ağbatan (Həmədan) şəhərindəki Anahit məbədlərini qarət ediblər. Makedoniyalılar gümüş təbəqələri məbədin damından, sütunlardan qızıl örtükləri görməmişcəsinə söküb

qarət etdilər. Maddi zərər bir yana, zərdüştilərə ən böyük zərbə hikmət bilən ruhanilərin kütləvi qətl olunması idi. Hər bir ruhani Zərdüştün sühuflarını əzbər bilirdi. Bir qism ruhani ailəsini və müqəddəs mətn yazılan tumarlardan əlinə keçənləri və canını götürüb Hindistana qaçdı.

Yunan elm və mədəniyyətinin əsas qaynaqlarından biri olan zərdüştiliyi aradan qaldırmaq təəssübkeş yunan filosof-siyasətçilərinin əsas istəyi idi. Onlar zərdüşti əsaslı mənbəyi ləğv etməklə yunan mədəniyyətinin öz bazasında yarandığını gələcək nəsillərə təlqin etmək istəyirdilər. Bu tərbiyənin daşıyıcısı olan Makedoniyalı İskəndər miladdan öncə 331-ci ilin 1 oktyabrında Əhəməni xanədanının hökmrən olduğu İrana hücum etdi.

Qalib gələn İskəndər miladdan öncə 330-cu ilin yanvarında paytaxtdakı "Abadan" adlı 72 sütunlu şah sarayını, kitabxana və dəftərxanani, 12 000 buzov dərisindən hazırlanmış tumarlarda qızıl suyu ilə yazılan 2 milyon beytlik "Avesta"nın əsas mətnini yandırdı. Xatırladaq ki, "Avesta"nın tam mətninin bir nüsxəsi də Qədim Yunanıstanın Efes şəhərindəki (indi Türkiyə Cümhuriyyətindədir) Artemida məbəbində qorunurdu. Miladdan öncə 21 iyul 356-cı ildə İskəndəri dünyaya gətirdiyi gecə Olimpiada xanımın tapşırığı ilə Herostat adlı birisi özünü dəliliyə vuraraq bu məbədi yandırmışdı. Məhkəmədə demişdi ki, gördüm yaxşılıqla adım tarixdə qalmayacaqdır, istədim bu yaman işimlə tarixə düşüm.

Zərdüşti maqlar İskəndərin elmə, sənətə düşmən mövqeyini görüb Hindistana qaçdılar. Burada böyük bir ərazini satın alıb evlərini Vətəndəki memarlıqla inşa etdilər. Hindistanda öz elm və mədəniyyətlərini yaymaqla məşğul oldular. Dini mətnləri ifa etdikləri muğamları hindlilər "raki" deyərək öyrənib öz modellərinə (lad sistemlərinə) uyarlaşıra bildilər. Hətta yoqa sisteminin Hindistana Qafqazdan gəlməsi barədə 1926-cı ildə Parisdə nəşr olunmuş "Qafqaz yoqası" adlı fransızca tədqiqat əsəri mövcuddur.

İskəndər, zərdüştilərin ardınca Hindistana doğru yürüdü. Hind çayının qolu olan Gidəsp sahilində miladdan öncə 326-cı ilin iyul ayında Makedoniyalı İskəndərin ordusu ilə Hind racı Porun rəhbərlik etdiyi qoşun üz-üzə gəldi. Bu, İskəndərin şərqə doğru 10 illik yürüşündə qələbə ilə bitən sonuncu böyük döyüşü oldu. Xırda hakimlər arasında birliyin olmaması ucbatından, hindlilərin ordusu darmadağın edildi, Por əsir düşdü. Azad bir ölkənin hakimi İskəndərin vassalına çevrildi. İskəndər zərdüştiləri axtarışda ikən qara ciyər serrozundan öldü. Onun satraplarının hakimiyyəti dövrü bitsə də, zərdüştilər 200 il ərzində üzə çıxmədilər. Gəldikləri yerin memarlığı ilə inşa etdikləri ibadət xana və dua evlərində gizli ibadətlərini edən zərdüştilərin nəzərə çarpmadan tacir qiyafəsində Azərbaycana gəlmələri istisna deyil. Yanardağın müqəddəs bilinib zəvvarların ora gəlməsinin qarşısını almaq üçün çox sonralar, VIII yüzillikdə kəndin adını “Məhəmmədi” – yəni İslam peyğəmbərinin gətirdiyi dinə qail olanlar kimi qoydular.

Sara xanım Aşurbəyli “Elm” nəşriyyatında 1990-cı ildə nəşr etdirdiyi “Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией в средние века” (Orta əsrlərdə Azərbaycanın Hindistanla iqtisadi və mədəni əlaqələri) adlı rusca yazdığı möhtəşəm monoqrafiyasında hələ antik yunan müəlliflərinin qeydləri və arxeoloji materiallara istinadən Hindistanın bizimlə ticari əlaqələrindən söz açır (s.27-30). Suraxanıdakı atəşkədədə sanskrit əlifbasının Qurumuki və Naqari xətlərilə yazılmış mətnləri Dornun litoqrafiya nəşrindən illüstrasiyalar və tərcüməsi bu kitabda öz əksini tapıb. Üçrəqəmli tarixin çevrilməsində XVIII yüzilliyə aidedilmə mətnlərin dəqiq tərcüməsinə böyük şübhə yaradır. Bu mətnlər öz mütəxəssis dəqiqləşməsinə hələ də gözləyir.

“Kəlilə və Dimnə” müəllifi Bilbayın doğulduğu Bakı şəhərinin adının orfoqrafiyası barədə atüstü qeyd ediləcək fakt var. Suraxanıdakı atəşgahda cəmi bir lövhədə farsca mətndə düz oxunması üçün hərəkələr qoyulub, “Bakı” sözü “Badək” şəklində yazılıb. Onda “Badək oba”nı qələti-məşhur “Badikubə” kimi oxumağın yanılışlığı meydana çıxır. Bakıya xalq arasında “Nəffatə” deyilməsi barədə XIII yüzil şairi Nəsir Bakuinin cığatayca Ulcaytuya ünvanladığı müxəmməs-təşəkkürnaməsində oxuyuruq.

Güman edirik ki, sovet ideologiyasına müvafiq gəlməyən həqiqətləri göstərdiyi üçün nəşri dayandırılan, cəmi 4 nömrəsi çıxan “Qızıl qələm” bədii-elmi-fəlsəfi dərgisinin 1926-cı il son dördüncü sayında “Bakı atəşkədəsi” adlı məqalədə (səh.17) oxuyuruq: “Hələ 1891-ci ildə Q.Gülbəngyan yazmışdı ki, atəşgədənin mövcud olması sənaye sahibləri tərəfindən bir maneə kibi fərz olunaraq tələf edilməsi qərara alınmışdır.” Min illərlə mövcud bu abidə həmişə əhatəsində olmuş neft mədənlərinə indi ziyan vuracaqmış kimi, özündə müəyyən tarixi sirləri ehtiva edən atəşgədənin qədim hissəsi düşmənlərimiz tərəfindən söküldü. O vaxtlar çəkilmiş fotoda abidənin bütöv şəklindən bunu aydın görmək olur. Bakı Soveti və şəhərin neft sektorunun tam idarəsini çarizm ermənilərə həvalə etmişdi. Onlar da tarixi yox etmək üçün əllərindən gələni əsirgəməirdi.

Çox təəssüb ki, tariximizin qədim və ən qədim qatlarını öyrənmək üçün cəhdlər az edilir. “Kəlilə və Dimnə”nin müəllifinin hind şahı ilə fəlsəfi söhbəti barədə də geniş danışmaq olar. O, ayrıca bəhsdir.

P.S. *Məqalədə istifadə olunmuş şəkillər – Suraxanı Atəşgahının və Qız qalasının müasir görkəmindən fərqli XIX yüzilliyinin sonlarında çəkilmiş tarixi görüntüləridir.*

ƏDƏBİYYAT

1. Панчатантра или пять книг житейской мудрости / пер. с санскрита, пред. и ком. И. Серебрякова. М.: Художественная литература, 1989.
2. Kəlilə və Dimnə / fars dilindən tərcümə Rəhim Sultanovundur. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1982.
3. Иванов В. В. «Панчатантра»: статья к переводу версии Пурнабхадры «Пачатантры» / пер. с санскрита и прим. А.Я.Сыркина. М.: Изд-во АН СССР, 1958.
4. Панчатантра / пер. с санскрита, пред. и прим. А.Сыркина. М.: Гос. изд-во художественной литературы, 1962.
5. Панчатантра: избранные рассказы / пер. Р.О.Шор. М.: Ранион, 1930.
6. Исламзаде К.Ф. Методы определения некоторых сюжетов индийского происхождения Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). 2015.
7. Шофман А.С. Религиозная политика Александра Македонского / А.С.Шофман // ВДИ. – 1977. – № 2. – С. 111–121
8. Шофман А.С. Восточная политика Александра Македонского / А.С.Шофман. – Казань : изд-во Казанского ун-та, 1976. – 520 с.
9. Бертельс Е.Э. Роман об Александре и его главные версии на Востоке / Е.Э.Бертельс. – М. ; Л. : изд-во АН СССР, 1948. – 186 с
10. Дандамаев М.А. Новые данные о религии в Персии на рубеже VI – V вв. до н. э. / М.А.Дандамаев // ВДИ. – 1974. – № 2. – С. 18–33.
11. Дандамаев М.А. Культура и экономика Древнего Ирана / М.А.Дандамаев, В.Г.Луконин. – М. : Наука,
12. Желтова Е. В. Черты ареталогического жанра в античной традиции о персидских магах / Е. В. Желтова // Вестник СПбГУ : сер. 2. – 1993. – Вып. 1, № 2. – С. 68–73
13. Квинт Курций Руф. История Александра Македонского. прил. : Сочинения Диодора, Юстина, Плутарха об Александре / Руф Квинт Курций / отв. ред. А.А.Вигасин. – М. : изд-во МГУ, 1993
14. Гафуров Б.Г. Александр Македонский и Восток / Б.Г.Гафуров, Д.И.Цибукидис. – М. : Наука, 1980
15. Boyce M.A. History of Zoroastrianism / M.Boyce, F.Grenet.– Leiden; New York; Köln : E.J.Brill, 1991. – Vol. 3: Zoroastrianism under Macedonian and Roman rule.
16. Бонгард-Левин Г. М. Индия в античной литературе / Г. М. Бонгард-Левин // Бонгард-Левин Г.М. Индия и античный мир / Г. М. Бонгард-Левин, М.Д.Бухарин, А.А.Вигасин. – М. : Вос- точная литература, 2002. – С. 4–16
17. Костюхин Е.А. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции – М. : Наука, 1972.